

सरगम

सरगमच्या आणि माझ्या परिचयाचा काही वर्षांपूर्वीचा दिवस, मला आजही स्पष्टपणे आठवतो. होस्टेलच्या रिसेप्शन डेस्कवर, मी माझे पत्रपेट्यांमध्ये विद्यार्थ्यांची पत्रे ठेवण्याचे काम करीत होते. इतक्यात होस्टेलच्या पहिल्या मजल्यावरील खोल्या स्वच्छ करणारी मेड - पर्ल धावत आली व हॉल-डायरेक्टरला घाबरलेल्या आवाजात सांगू लागली. १०४ क्रमांकाच्या खोलीतील, भारतीय अंध विद्यार्थ्याला खूप ताप आला आहे. विद्यार्थी भारतीय होता म्हणून मी हॉल डायरेक्टरबरोबर त्या विद्यार्थ्याच्या खोलीत गेले. त्या मुलाला आम्ही हेल्थ सेन्टरमध्ये पोचविले आणि मी पुन्हा रिसेप्शन डेस्कवर परतले.

हेल्थ सेन्टर, माझ्या समाजशास्त्र विभागाशेजारच्या विल्डिंगमध्येच होते. त्यामुळे दुसऱ्या दिवशी मी त्याला भेटायला गेले. त्याच्याशी बोलताना मला समजले, की तो अनाथ आहे. कलकत्त्याच्या एका अनाथामात तो वाढला. त्याचे नाव होते सरगम मुजूमदार. हे नाव त्याच्या संगीताच्या गुरूने त्याला दिले होते. लहानपणापासून तो संगीत शिकला. त्याने संगीतातील पदवी घेतली. कलकत्ता रेडिओ स्टेशनवरून त्याच्या गाण्यांचे कार्यक्रम वारंवार होत असत. अंधमुक्यावहिन्या विद्यार्थ्यांसाठी काहीतरी विधायक कार्य करावे या हेतुने शिष्यवृत्ती मिळवून, स्पेशल एज्युकेशन विभागात पीएच.डी. करण्यासाठी तो या विद्यापीठात आला होता.

दोनअडीचशे एकराच्या भव्य परिसरातले, सत्तर हजार विद्यार्थ्यांचे हे विद्यापीठ प्रथमदर्शनी डोळस विद्यार्थ्यांना गोंधळात टाकते. तेथे अंध सरगमची, सुरवातीच्या काही दिवसात काय अवस्था झाली

असेल याची कल्पना मी करू शकले. रजिस्ट्रेशन करणे, क्लासेस शोधणे, होस्टेलच्या परिसराशी परिचय करून घेणे अशा अनेक आवश्यक, प्राथमिक गोष्टी करताना त्याला खूप परिश्रम पडले. परिणामी तो आजारी पडला. व त्याला दवाखान्यात दाखल करावे लागले.

सरगम बरा होऊन, होस्टेलमध्ये परत यायच्या आत मी होस्टेल-मध्ये राहणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांशी संपर्क साधला आणि सरगमला क्लासेससाठी नेणे आणणे, कॅफेटेरियात जेवण घेऊन देणे, कपडे धुवायला लॉन्ड्री-रूममध्ये मदत करणे इत्यादी आवश्यक गोष्टींसाठी काही स्वयं-सेवक मिळविले. सरगमच्या मुख्य प्रोफेसरांना विचारून, अंध व्यक्तींना मदत करणारा 'वाँच डॉग' कसा मिळवायचा याची चौकशी केली व तो मिळविला देखील. सरगम होस्टेलमध्ये परत आला, भारतीय विद्यार्थ्यांच्या मदतीने परिसरात रुळला, रमला, लवकरच त्याला वाँच डॉगही मिळाला. त्याला घेऊन सरगम आपले रोजचे व्यवहार पार पाडू लागला, रोज म्युझिक कॉलेजच्या पायऱ्या चढू लागला. सरगमने आपल्या लाडक्या कुट्याचे नाव ठेवले 'नाचो.' मी त्याला विचारले, 'हे नाव का निवडलेस?' सरगम त्याच्या सुरील्या आवाजात उत्तरला, 'त्याच्या तालावर मी नाचणार व माझ्या सुरांवर तो नाचणार म्हणून तो माझा नाचो.' मी त्याच्या उत्तरावर खूप हसले. नाचोसाठी घुंगरांचा पट्टा खरेदी करून त्याला दिला. माझ्या आत्मीयतेमुळे मी सरगमची आत्मीय बनले. तो मला सारे काही सांगत असे त्यामुळे ताप आल्याच्या त्या घटनेनंतर, सरगमच्या आयुष्यात घडलेल्या प्रत्येक महत्त्वाच्या घटनेची मी नकळत साक्षीदार बनले. गेल्या चार वर्षांत, ज्या जिद्दीने त्याने 'स्पेशल एज्युकेशन फॉर फिजिकली हँडीकॅप्ड चिल्ड्रन' या विषयावरील पीएच. डी. संपवीत आणली ते पाहिले की, बसला उशीर झाला म्हणून तक्रार करणाऱ्या माझी मला कीव येत असे.

त्या दरम्यान मूकवधिर अंध विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी, स्पेशल एज्युकेशन डिपार्टमेंटमध्ये पदवी पूर्ण करणारी मर्सी व सरगम यांची मैत्री झाल्याचे माझ्या ध्यानात आले. जेव्हा, जेव्हा मर्सीची भेट होई, ती न कंटाळता सरगमबद्दल बोलत असे. तिच्या बोलण्यावरून जाणवायचे

की, जरी तिची दृष्टी शाबूत आहे तरी जीवनसाथी म्हणून अंध व्यक्तीचा हात हातात घेण्याइतपत दोघांमधील कोमल स्नेहाचा संबंध दृढ होऊ लागला आहे. पुष्कळदा वाटायचे भारतात परत जाऊन पूर्ण करायच्या सरगमच्या लाडक्या ध्येयस्वप्नाची आटवण त्याला द्यावी. केवळ सुरांच्या साथीने वाढलेल्या अनाथ सरगमला मर्सीची मैत्रीची अपूर्वाई वाटत असावी पण मर्सीच्या मनाचा थांग कसा लागणार ? सरगमला ज्या भाव-जीवनात राहायची संवय झाली आहे तसे जीवन मर्सीसमवेत शक्य आहे का ? सरगमच्या भावनेचे मृदु, मुलायम सूर, एव्हरचेन्जिंग पॉप म्युझिकशी कसे जुळणार ? मर्सी एकवेळ अपवादही असेल. पण माझ्या येथील वास्तव्यातील काही अनुभवानंतर जाणवले, अमेरिकन मनाची साधी, सोपी, सुटसुटीत व्याख्या करताच येत नाही. वाढदिवस विसरला म्हणून मैत्री तोडणारी, टारलेल्या वेळी भेट घेतली नाही तर नक्की दुसऱ्या कोणा वरोवर गेला किंवा गेली असेल असा संशय घेणारी, 'कमिटमेंट' नको पण फक्त वीक एन्ड लव्हर पाहिजे अशा अटी घालून मैत्री करणारी अनेक मुले-मुली मी होस्टेलमध्ये व वर्गात जवळून पाहिली आहेत. शिवाय क्षुल्लक मतभेदावरूनही, 'मला नाही वाटत, मी आपले संबंध पेलू शकेन, गुड बाय' असा क्षणात शेवटचा निरोप घेऊन चालू लागणारी तसेच 'आय हॅव् चेंज्ड् माय माईन्ड' या वाक्यात आपली पलायनवादी वृत्ती लपविणारी मुलेमुलीही मला भेटली होती. मर्सीही तशीच असेल असा निष्कर्ष काढणे योग्य नव्हते, तरीही वाटायचे एखाद्या क्षणी ती सरगमला म्हणेल, 'आय डोन्ट थिंक आय अॅम रेडी टू गेट टूगेदर.' त्यावेळी सरगमची मनःस्थिती काय होईल या कल्पनेनेच मला उदास वाटू लागे. सरगमची गेल्या चार वर्षांतील ध्येयसाधना जवळून पाहिल्यावर पटले होते मनाला की, आधार; मग तो ध्येयस्वप्नांचा का असेना, समर्थ असेल तर जीवनपथ आपले बोट धरून धावू लागतो, आपल्याला त्याचे बोट धरून धावावे लागत नाही.

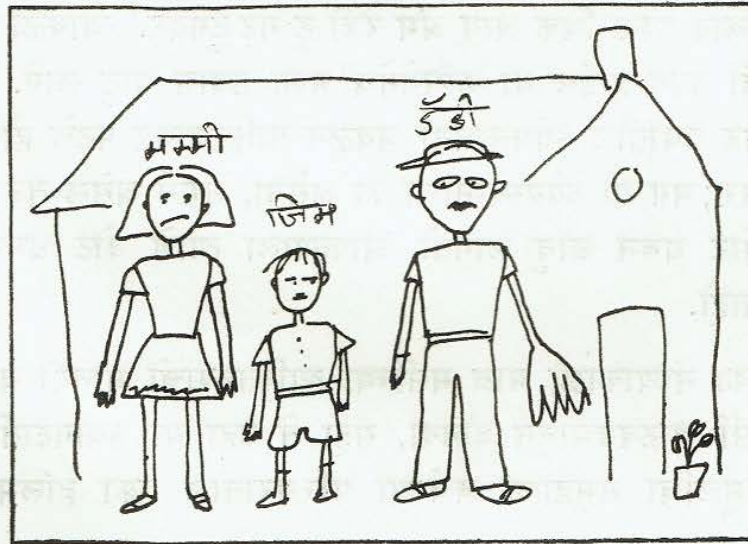
एका संध्याकाळी मात्र मर्सीच्या व्यक्तित्वाची मानवी वाजू जाणवली. मर्सी आठवड्यातून दोनदा, सहा ते दहा या वयोगटातील मुक्या वहिऱ्या मुलांचा समूहाला चर्चच्या परिसरातील एका हॉलमध्ये भेटत

असे. त्यांना साईन-लॅंग्वेज शिकवणे, चित्रपट दाखविणे, चित्रकला शिक-
विणे, पोहायला नेणे, वागेत फिरायला नेणे, त्यांच्याशी खेळ खेळणे अशा
विधायक गोष्टी करून ती त्यांचे मनोरंजन करीत असे. त्या संध्याकाळी
चर्चसमोरून जाताना,सहज मर्सी आत आहे का पाहावे म्हणून मी हॉलमध्ये
डोकावले, तिचे विद्यार्थी चित्रे काढण्यात गुंगले होते. हॉलच्या वाहेरच्या
बुलेटिन बोर्डवर, पॉल पी. मॉक नावाच्या लेखकाच्या 'पुशवटन पेरेन्टस
अॅन्ड द स्कूल' या शीर्षकाच्या पुस्तकाचे परीक्षण लावले होते. त्यात
नमूद केलेल्या,एका टिपीकल उपनगरातील, लहान मुलांच्या आठवड्याच्या
दिनदर्शिकेने माझे लक्ष वेधून घेतले. दिनदर्शिका अशी होती-

सोमवार - स्काऊट मिटींग	गुरुवार बॅले क्लास, क्वायर प्रॅक्टीस
मंगळवार - डान्स क्लास	शुक्रवार - टीन (Teen) सेन्टर
बुधवार - स्केटिंग	शनिवार - म्युझिक लेसन

रविवार - चर्च - संडे स्कूल

पुढे लिहीले होते, शाळेच्या वेळेखेरीज आठवडाभर अशा एक्स्ट्रा करिक्यु-
लर अॅक्टिव्हिटीज असलेल्या मुलांसाठी 'मदर हॅज थ्रोन टूगेदर अनदर
क्विक मील-सम केमिकल सॅच्युरेटेड ब्रेड, हॅम्बरगर, सम इन्स्टंट कॉन्स-
ट्रेटेड पोटॅटो फ्लेक्स, अ बॉक्स ऑफ फ्रोजन पीज् अॅन्ड अ ग्लास ऑफ
मिल्क;' हे सर्व वाचत असता मर्सीने मला हाक मारली व मी आत गेले.
मर्सी म्हणाली, 'हे चित्र बघ.' ते चित्र असे होते.

ते पाहात असतानाच मर्सी पुढे सांगू लागली, 'पाच वर्षांच्या मुलाने काढलय. डॅडीचा एकच हात इतका मोठा का काढला ? या प्रश्नाचे उत्तर त्या मुलाने, दिले की, तो हात मला मारतो, रडवतो, दुखावतो म्हणून.' तेवढ्यात शाळा सुटली. सर्व मुलामुलींनी सांकेतिक भाषेत थँक्यू, आय लव्ह यू असे म्हणत तिचा निरोप घेतला. जाता, जाता एक बहिरी मुलगी, मुक्या मुलाला कातर आवाजात सांगताना ऐकले, ती म्हणत होती, 'स्टीव्ह, विलिव्ह मी, आय रिअली कॅन यूज अ गुड सेट ऑफ पेरेन्ट्स.' त्या वाक्यातून लहान मुलीची व्यथा मनाला स्पर्श करून गेली. मर्सीचे मुलांच्या बाबतीतले हे 'इन्व्हॉल्व्हमेंट' पाहून मी सुखावले. मर्सीला लहान मुलांचे दुःख जाणवते म्हणजे ती भावनांची किंमत ओळखून आहे या समाधानामुळ मला सरगमचे भविष्य या क्षणी तरी सुरक्षित वाटले. सरगमने प्रबंध पूर्ण केला व अगदी साध्या समारंभात मर्सी व तो विवाहबद्ध झाले. गणित विभागातील ओरिसाच्या ब्राह्मण प्राध्यापकांनी धार्मिक विधी पूर्ण केले व विद्यार्थ्यांच्या चर्चच्या मिनिस्टरने वधुवरांना आशिर्वाद दिला.

स्वप्निलता संपली की स्वप्ने आपल्याला आकार देऊ लागतात. ते दोघे होस्टेल सोडून अपार्टमेंट मध्ये राहायला गेले. सरगमला वैवाहिक जीवन अधिक महत्त्वाचे वाटले की, त्याने ध्येयस्वप्नाशी तडजोड केली, काही समजले नाही पण त्याने गावातील कम्युनिटी कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाची नोकरी पत्करली, तो विद्यार्थ्यांना म्युझिक थेरपी शिकवू लागला. काही भारतीय विद्यार्थ्यांनी मनापासून त्याचे अभिनंदन केले, तर काहींनी सरगमने बहुधा ग्रीनकार्डसाठी लग्न केले असेही तारे तोडले. मी अभ्यासात दंग होते. मधून-मधून मर्सीची भेट होई तेव्हा नवीन फर्निचर घेतले, सव्वीस इंचाचा कलर टी. व्ही. घेतला, स्टिरीओ सिस्टीम घेतली, नवी कार घेण्यासाठी क्रेडिट युनियनने कर्ज मंजूर केले अशा वातम्या ती देई. स्वतःचे घर सजविणे ही स्त्री-सुलभ आवड आहे या विचाराने मी तिच्या आनंदात सहभागी होत असे. तिची पदवी पूर्ण व्हायला अजून अवधी होता.

एके दिवशी चार वाजता मी होस्टलकडे परतत होते तो सरगम

भेटला. त्याच्या चेहऱ्यावरून तो कोणाशीतरी तावातावाने भांडून आलाय असे वाटले. मला पाहून नाचो भुंकू लागला, मी हॅलो म्हणताच सरगमने तावातावाने सांगितले की, तो स्टुडन्ट हाऊसिंगच्या ऑफिसमध्ये मॅनेजरशी भांडून आलाय. लवकरच त्याच्या घरी वाळ येणार आहे म्हणून अपार्टमेंट निळ्या रंगाने रंगविले तर चालेल का ? असे विचारायला तो स्टुडन्ट हाऊसिंग च्या ऑफिसमध्ये गेला तर मॅनेजरने परवानगी नाकारली. कारण टर्मच्या मध्ये रंग लावणे, डागडुजी करणे अशी कामे करायची नाहीत व इतर अपार्टमेंट्सचा रंग हलका पिवळा आहे तेव्हा निळ्या रंगाने कलर, स्कीम विघडेल असे त्याने सांगितले. सरगमच्या आयुष्यात स्वतःचे, हक्काचे नाते घेऊन एक छबकडे येणार याचाच मला इतका आनंद झाला की, मी निळ्या रंगाबद्दल विसरून उत्साहाने विचारू लागले, 'वाळ केव्हा येणार आहे ? मर्सीने मला फोन करून का सांगितले नाही ? मुलांच्या व मुलींच्या नावाची यादी तयार करू का ?' माझ्या बोलण्यातला उत्साह जाणवून सरगमच्या चेहऱ्यावरील भाव बदलले. त्याने माझ्याप्रश्नांना उत्तरे दिली व मी त्याचा निरोप घेतला. नाचो त्याला घराची वाट दाखवू लागला.

काही दिवसांनी समजले, मर्सीसरगमने गावात दोन बेडरूमचे अपार्टमेंट घेतले. विद्यापीठातील अपार्टमेंटचे भाडे विद्यार्थ्यांना परवडेल अशा बेताचे असे. मर्सी विद्यार्थी असल्याने तिच्या नावावर असलेल्या, सध्याच्या अपार्टमेंटमध्ये त्यांना राहता आले असते. बाळाला पहिल्या दिवसापासून वगळे बेडरूम लागेल या मर्सीच्या हट्टापायी त्यांनी घर बदलले. बाळाची रूम सजविण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तु व फर्निचरची खरेदी, घराचे सध्याच्या पगारात न परवडणारे भाडे, अशा वाढत्या खर्चामुळे सरगमने अंधमूक वहिऱ्या विद्यार्थ्यांच्या शाळेत दुसरी नोकरी पत्करली. त्याचा पूर्ण दिवस व संपूर्ण संध्याकाळ कामानिमित्ताने घराबाहेर जाऊ लागली. मर्सीच्या भाषेतला क्वालिटी टाईम तिला देणे, सरगमला जड जाऊ लागले. मर्सीसरगमला मुलगी झाली, मुलीचे डोळे तेजस्वी आहेत व ती पाहू शकते हे डॉक्टरांचे वाक्य ऐकताच सरगम आपले सारे कष्ट, श्रम विसरून गेला. बाळाच्या जन्मासाठी एक टर्म घरी राहिलेली मर्सी पुन्हा कॉलेजला जाऊ

लागली. तिची फी व बेबी सीटरसाठी लागणाऱ्या पैशाने, खर्चात भर पडली. सरगमच्या संसाराला, अमेरिकन स्टाईलने आपल्या पायावर उभे राहण्यासाठी, स्वतःच्या वाढत्या मागण्यांची पूर्तता करावी लागली; व या संघर्षात सरगमच्या जीवनाला हजारो व्यस्ततांनी जखडून टाकले. अशा दुष्टचक्रात स्वतःच्या मर्जीचे जीवन व्यक्तीं कसे जगू शकणार ? एकच मोठे समाधान की, घरी परतताच सरगम, अत्यंत वात्सल्याने मुलीच्या गोवऱ्या गालावर ओठ टेकी, तिच्या निर्भय डोळ्यांचे अगणित मुके घेई, तिच्या वाळमुठीत त्याचे बोट घट्ट पकडले जाई व तो तिला बंगाली भाषेतील मधुर अंगाई ऐकवीत परीराज्याची सैर करून येई. वघता वघता सरगमची परी पांच महिन्यांची झाली व तिच्या नामकरणाविधीचे आमंत्रण आले.

सरगम आणि मर्सीच्या घरी जाण्यासाठी योग्य जामनिमा करून आणि त्यांच्या मुलीसाठी घेतलेली खेळणी घेऊन मी त्यांच्या घरी पोहोचले. घराचा दरवाजा उघडा असलेला दुरूनच दिसत होता. घरापासून काही अंतरावर तीन-चार व्यक्ति आपसात कुजबुजत होत्या. एका अनाम शंकेने भयभीत होऊन मी घरात पाऊल टाकले. रिकाम्या प्रशस्त बैठकीच्या खोलीत सरगम एकटाच कपाळाला हात लावून वसला होता, नसलेली नजर शून्यात लावून, एकाकी, असहाय हताश असा. प्रचंड वेगाने पंखा डोक्यावर गरगरत होता. काय झाले ते मला समजेना. माझी नजर मर्सीला व त्याच्या मुलीला शोधत होती. एवढ्यात त्याच्या शेजाऱ्याने मला बाहेर बोलावून काय घडले ते सांगितले. तो म्हणाला, 'वाढत्या खर्चामुळे सरगम दोन नोकऱ्यांच्या चक्रात अडकला. तुला कल्पना आहेच उषा, येथील सुखाची भाषा स्वयं शब्दावर केन्द्रित आहे. या जगात वाढलेल्या मर्सीने वाळाच्या जन्मानंतर पुन्हा कॉलेजला जाऊ लागताच दुसरी साथ शोधली. आज सकाळी सरगम कामावर असतानाच, घरातले सर्व सामान, बँकेतील पैसे व कर्ज काढून घेतलेली कार घेऊन मर्सी कुटेतरी तिच्या नव्या मित्रावरोवर निघून गेली. 'आय विश चिल्ड्रन इन धिस सोसायटी हँड मोअर प्रिडीक्टेबल इन्व्हायरमेन्ट टू ग्रो इन', असे म्हणत शेजारी आपल्या घरी निघून गेला. त्या शेजाऱ्याने सांगितलेली वास्तवता ऐकून मला कमालीचा धक्का बसला व मनात विचार आला. कमालीचा आपले-

पणा व तितकाच परकेपणा, एकाच वेळी स्वतःच्या मनात ठेवून व्यक्ती त्रयस्थपणे कशी जगत असेल ? मला वाटते परस्परविरोधी भावना जग-विणे जमते म्हणूनच घर मोडून टाकण्यासारखी गंभीर घडामोड, जीवनातील अनिवार्यता म्हणून स्वखुशीने स्वीकारली जाते. जखमी पक्षी तडफडावा तसे असह्य वेदनांचे भाव सरगमच्या चेहऱ्यावर येतजात होते. मंदूमध्ये भूकंप झाल्यासारख्या हालचाली तो अनुभवीत असावा. माझ्या विशुद्ध स्नेहाचे सान्निध्य त्याला जाणवले असावे. एका हाताने माझा हात पकडीत व दुसऱ्या हाताने नाचोला कुरवाळीत सरगम मुसमुसून रडू लागला खूप-खूप केविलवाणेपणे. त्याने मर्सीला जीवनाची लयात्मक अभिव्यक्ति मानले, पण . . . अस्थिरतेत चिरबंधन शोधण्याचा तो एक वृथा प्रयास ठरला.

खोलीत अंधार जाणवू लागला. मर्सी, घरातले सर्व दिवेही घेऊन गेली होती. शेजाऱ्याने उदारपणे आपल्या घरातील टेवलॅम्प आणून लावला. रिकामी खोली क्षणभर उजळली आणि पूर्णतया लुटलेल्या सरगमकडे पाहवेना मला. इतक्यात बेबीसीटर त्याच्या मुलीला घेऊन आली. पोटच्या पोरीला कुशीत घेऊन तिच्या डोळ्यांवर ओठ टेकताना नकळत त्याच्या चेहऱ्यावरील भाव मृदु बनले. पुढच्या एकाकी आयुष्याशी समर्थपणे झुंज देण्याचे सामर्थ्य, वनून ती मुलगी त्याच्या कुशीत निर्धास्तपणे विसावली होती. मला वाटले, त्या चिमुकलीचे भविष्य, बेहिशेबी मायेने, सावरताना, जीवन सरगमसाठी पुन्हा एक पाऊलवाट तयार करेल. ती पाऊलवाट त्याला मायदेशी घेऊन जाईल, दीर्घ मुदतीच्या कैदेतून मुक्तता झाल्याचे जाणवून, थकलेल्या शरीराला खुल्या वातावरणात दीर्घ श्वास घेण्याचे सुख मिळेल. देशाच्या मातीचे ऋण, ध्येयस्वप्नाची याद करून देईल आणि मुलीचे भविष्य घडविताना नकळत सरगमच्या सुरातून अनेक अंधवहिन्यामुक्या मुलामुलीचे आयुष्य सावरले जाईल. मर्सी, तू सरगमला लुटून उध्वस्त, एकाकी करू शकली नाहीस फक्त आयुष्याच्या अशा वळणाकडे गेलीस जेथे तू संख्याशास्त्रीय एकाकीपण (Statistical Loneliness) या सदरातील एक संख्या मात्र वनून राहणार आहेस.

डा. उषादेवी विजय कोल्हटकर
(‘अमेरिका किती मोठी ? किती छोटी ?’ या कथासंग्रहातून)